

Bul misallardağı *qulaq-qagıs etken*–“xabarlagan, aytqan”, *qulağına tiyse*–“esitse, xabarı bolsa”, *qulağına quyıp al*–“umitpa, yadınnan shıǵarma”, *iyeğin qaǵadı*–“sálemlesedi”, *iyeği qıshıw*–“dámetiw, úmitleniw” degen mánilerdi anlatıp tur.

“**Qol, ayaq**” sózleri menen baylanıslı somatikalıq frazeologizmler:

On kúnnen keyin **qolın jayıp** diywanashılıq etiwden qaytpaydı (126-bet).

Vladimir oǵan “úndeme” degendey **qolın siltep** namazın dawam ete berdi (124-bet).

Ata, pensiyaǵa shıqqanıńızǵa neshe jıl boldı?–dep **tik ayaqtan turıp** soradı (120-bet).

Arbası menen ákelip ólikti taslap ketken usı bala dep tutıp berse, **ayaǵınıń aspannan ketkeni!** (180-bet).

Vladimirdi qıyal tawladı, keshke shekem **ayaǵın jazıp**, qalanın ishinen aylanıp qaytqısı keldi (164-bet).

Ádebiyatlar

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq hám stillik ózgeshelikleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2015.
2. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкіс: «Билим», 1994.
3. Пахратдинов Қ., Бекниязов К. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзligи. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2018.
4. Рахманов К. Пайғамбар жасындағы күйеу. –Нөкіс: «Билим», 2010.

РЕЗЮМЕ

Maqolada Kengesbay Raxmanovning nasriy asarlarida somatizmlarga aloqador frazemalar oʻrganilgan. Frazemalarning maʼnolari yozuvchi asarlaridan olingan misollar asosida tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются фраземы относящихся к соматизмам на примерах работ Кенгесбай Рахманова. Значения фразем анализируются на основе примеров из произведения автора.

SUMMARY

The article deals with the study of phrases with somatic components on the examples of Kengesbay Rakhmanov's work. The meaning of phrases are analysed on the basis of master-pieces of the author.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ АРҚА ДИАЛЕКТИНИҢ БАЛЫҚШЫЛЫҚ ЛЕКСИКАСЫ

М.К.Кайпназарова – филология илимлери бойынша философия докторы
Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: касбий сўзлар, балықчилик лексикаси, қорақалпоқ тили шимолый шевасида балықчилик соҳасига оид сўзлар.

Ключевые слова: профессиональная слова, лексика рыбоводство, слова рыбоводство северного диалекта каракалпакского языка.

Key words: speciality words, fishihg vocabualary, fishing vocabulary in the Karakalpak language of the northern dialect.

Халқымыздың турмыс-тиришилигинде, өмір тәжірийбесинде балықшылық кәсиби салмақты хызмет атқарып, азық-ауқатлық өнімлери де балықтан болғанлықтан ески балық тағам түрлери хәм олардың атамалары бүгинги күнге шекем сақланып қалған. Көпшилик адамлар балық аўлау кәсибин өзлериниң хоббийи, кәри деп қарап, хәўескер балықшы сыпатында шуғылланады.

Бүгинги күнде балықшылық тараўы, оны раўажландырыў мәселеси бойынша бир қатар қарар хәм ис-илаждарды әмелге асырыў бойынша Өзбекстанда буннан былай интенсив усылларда: *венгер-карпы, тиялпия, ылақа, форел, қара сазан* сыяқлы балық түрлерин жетилистириў белгиленди. Демек, бул усы тараўдың алдағы ўақытларда да кәсиплик лексикасының байыўын, толығып барыўын, қолланылыўы жағынан мәниси тарайған сөзлердин қайта әмелий айланысқа ениўине үлкен имканият жаратылады деген сөз.

Бурынлары балық аўлау қуралларынан: *шолты, қармақ, қаза, баспай, шанышқы* т.б. пайдаланылса, бүгинги күнде бул қурал атамаларының айырымлары архаиклескен ямаса тарийхый сөзлерге айланған. Жәмийеттиң, өндристиң раўажланыўы балықшылық кәсибиниң бүгинги күнде де өз әхмийетин жойтпаўы, балықты өршитиў, көбейтиў ушын интенсив көллердин, суў объектлериниң, балық аўлау қуралларының пайда болыўы бул тараў бойынша кәсиплик лексиканың жаңадан-жаңа бирликлер менен толығыўына тийкар болады. Мәселен, *суўға қамыс салыў* – арнаўлы көллерде сақланып атырған балықларды азықландырыў ушын қайық пенен жүрип

Қуда түсиўге барғанна олар да қуwanıp қалды, бұлар да **табанı jerge tiymey** ushıp-ushıp qayttı (70-bet).

Bul misallardağı *qol jayıw*–“jalınıw, tileniw”, *qol siltew*–“itibar bermew”, *tik ayaqtan turıw*–“xızmet etiw, húrmet kórsetiw”, *ayaǵı aspannan ketiw*–“sátsizlikke ushıraw, isi júrispew”, *ayaq jazıw*–“dem alıw, tınıǵıw”, *tabanı jerge tiymew*–“ókshesi zımıraw” degen mánilerdi bildiredi.

Juwmaqlap aytqanda, jazıwshı K.Raxmanovtıń prozalıq shıǵarmalarında somatikalıq frazeologizmler ónimli bolıp, olar mánilik jaqtan hár túrli ózgesheliklerge iye bolıp jumsalǵan. Jazıwshı tildegi frazeologizmlerdi orın tártibin saqlaǵan halda sheber qollana bilgen. Shıǵarmadağı frazeologizmlerdiń qurılısın, jasalıw jolların hám olardıń mánilik ózgesheliklerin anıqlaw, gápte basqa sózler menen baylanısıw usılların anıqlaw qaraqalpaq til biliminde áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanadı.

суўға көк пишен (қамыс) салыў исине байланыслы айтылады.

Балықшылық кәсибиниң қәлиплесіўи ерте дәўирлерден-ақ басланғанлығы хаққында: «Қубла Арал диярында балықшылық хожалық мәденияты антик дәўир хәм ерте орта әсирлерде жолға қойылды хәм балықшылық кәсиби ийелери ретинде Әмиўдарья дельтасында Ал-Кардалия ўәлаяты этнослары, қарақалпақ қәўимлери жұмыс алып барды» – деген тарийхый мағлыўматлар келтириледи [1].

Бул мақалада балықшылық лексикасының изертленіўи, қарақалпақ тили арқа диалектинде қолланылатуғын балық түрлери хәм дене мүшелерине байланыслы сөзлер хәм олардың қолланылыўы хаққында сөз етемиз.

Кәсиплик лексика саласында балықшылық лексикасы бойынша бир қатар изертлеўлер орынланды. Атап айтқанда, рус тил билиминде Н.Г.Олесова [2], татар тил билиминде О.Н.Бятикова [3], түркмен тил билиминде М.Сарыханов [4], қазақ тил билиминде К.Айтазин [5] тәрәпинен изертленип олардың мийнетлеринде балықшылық лексикасы тематикалық топарларға бөлинип, балық түрлери, дене мүшелери хәм балық тутыў қураллары атамаларына анализ исленген хәм лексика-семантикалық, сөз жасалыўдағы өзгешеликлери хаққында сөз етилген.

Қарақалпақ тил билиминде балықшылық лексикасы мәселелерине байланыслы ең дәслепки пикирлер Т.Бегжановтың 1960-1961-жыллардағы Мойнақ районында жүргизилген диалектологиялық экспедиция материаллары бойынша мақаласында сөз етилген [6]. Буннан басқа да бир қатар илимий топламларда

балықшылық лексикасының қарақалпақ әдебий тили лексикасын байытыудағы орны хақында О.Доспановтың [7], Г.Санязованың [8] мақалаларында кең түрде сөз етиледі.

Балықшылық лексикасы улыўма әдебий тил лексикасының белгили бөлегин курап, ал диалектлерде, сөйлесимлерде оның вариантларының, параллельлериниң колланылыўы бул кәсиплик диалектизмлердиң мәнилериниң кең изоглоссалық тарқалыў шегине ийе екенлигин көрсетеди. Балық атамасы улыўмалық сыпатқа ийе болса, оның биологиялық өсиўине, жетилисиўине қарай бир канша өсиў, дәрежелениў избе-излигине ийе. Мысалы: *уўылдырық→мәйек (личинка)→шабақ→балық*.

Балықтың түрлерине байланыслы сөзлер. Балық түрлери сыртқы көриниси, ири хәм майдалығына, етли ямаса тикенли болыўы хәм қай жерден усланыўына қарап түрлише атамалар менен аталады.

Сазан – бул балық түри теңизде де, дәрьяда да ушырасады. Сазанның урғашысы хәм еркеги болады. Урғашысын *сазан* дей беремиз, ал үлкенин *сазанның панаханасы* деймиз (Шоманай районы). Сазанның кишкене түри *тыран шабақ* деп аталған (Мойнақ районы).

Ақ шабақ/тыран шабақ – бул балық түри теңизде де, дәрьяда да ушырасады: *Ақ шабақты көбинесе тыран деп те атаймыз* (Кегейли районы). Оның бирнеше сыңарлары болып Мойнақ сөйлесиминде *тыран шабақ/тыран балық*, Шымбай сөйлесиминде *татыран* деген варианты колланылып, көлде, дәрьяда болатуғын сулыў жылтырақ, сыйпақ бақаншаққа айтылады: *Көбинесе жас баллардың бас кийимине тил көзди қайтарыў ушын ырымға татыранның бақаншағын илдирип қоямыз*. Қоңырат, Қанлыкөл, Шоманай сөйлесимлеринде *ақкөз балық/қаракөз балық* деп колланылады.

Тийкарынан, сазан балықтың түрлери, көлемине қарай арқа диалектте бир қатар атамалар менен ушырасады: *Айқулақлы сазан* (сазанның ири семиз, үлкен түри), *құмыр* (сазанның ең семиз, етлиси) → *бөрге/қара бөрге* (сазанның кишиси) → *мөңке/қара бүрге* (сазанның ең киши шабағы).

Марқа/ақ марқа – семиз, майлы, ақ балықтың түри. Көбинесе *ақ қуйрық балыққа* байланыслы да айтылады. *Марқаның* еки түри болады: *ақ марқа*, *аўзы қызыл марқа* (Мойнақ районы).

Қарақалпақстанның арқа районлары қазақлары тилин арнаўлы изертлеген Н.Жүнисов Тахтақөпир, Қоңырат, Шымбай т.б. арқа районларда балықтың түрлерине байланыслы бир қатар атамаларды усынады. «*Ақмарқа* – ерни қызыл марқа балық, *ақтауша* – балықтың түри, *аққылтық* – шортан балық, *айнакөз* – түси ақшыллаў, кишкене жалпақ балық, *ақ балық*, *бекире* – *мекире* хәм т.б.» [9].

Ылақа – жыртқыш ири балық: *Ылақаның бир қызық жери, майда-шүйде шабақларды да, көл қусларын да, суўдағы басқа ҳайуанларды да жей береді* (Шоманай районы). Қоңырат районында үлкен жастағы балықшы, исбилермен Жуманазаров Жұмайдың көрсетиўинше: «*Ылақа* – бул өз алдына ылағып, күш бермейтуғын ири, жыртқыш балық, сонлықтан да аты *ылағыў* – *ылағып кетип* жүзиўине байланыслы *ылақа* деп аталады» – деп мағлыўмат береді.

Т.Бегжанов Мойнақ сөйлесими материаллары тийкарындағы арнаўлы мақаласында ылақаның түрлерин үлкен-кишилигине қарай халық тилинде хәр бириниң өз алдына бир-бирин тәкирарламайтуғын өзгеше атамалары бар екенлигин айтып өтеди [6]. Оны тилимиздеги градуонимия (дәрежелениў) қатнасы арқалы избе-излигин салыстырып, төмендеги кестени усынамыз.

Ылақаның ең үлкени	Жайынның кишилеўи	Ылақаның кишилеўи	Мешел/қара мешелден киши
↓	↓	↓	↓
Жайын→	Ылақа→	Мешел/қа рамашел→	Ылапыш

Шабыра балық – кишкене айдынан усланған балық, *көлдің балығы* – көлден аўланған балық, *ағын суўдың балығы* – дүшшы, ағып турған суўдан тутылыўына байланыслы, *изейкештиң балығы*, *уықтағы балық* – салы атыздың суўы тартылғанда, атыздың ой жерлеринде жыйналып қалған майда балықтың улыўмалық атамасы.

Балықтың дене мүшелерине байланыслы сөзлер. Балық атамалары түрлише болса да, дене курылысының жайласыўы хәм атқаратуғын хызметине қарай түрлише атамаларға ийе.

Айқулақ – балықтың бас сүйегиниң ең үлкени. Мысалы: *Бала гезимизде балықтың сорпасын тез суўйиды деп, айқулаққа қуйып ишетуғын едик* (Мойнақ, Қазақдәрья елаты).

Сағақ – балықтың бас бөлиминде болатуғын тутас үлкен сүйек. Мойнақ сөйлесиминде *сағақ/сағалдырық* деп те аталады. *Сағақтың* сырты халық тилинде *сағақ қақпағы* делинсе, татар тилинде *сағақ* – балық қалағы, ал *сағақ* бөлимлери: *сағақ жапырағы*, *сағақ пердеси нурлары* сыяклы бирнеше атамалар менен аталады [3].

Желбизек – балық сағағы ишиндеги мүшеси. Ол балыққа суўды тазалап, сүзип беріў (фильтр) хызметин атқарады. Сондай-ақ, үйдин ханасында есик хәм қапы ашық турғандағы халатының атамасы да арқа диалектте *желбизек/желбезек* *самал* түрінде колланылса, Хожели, Қоңырат хәм Әмиўдәрья районларында жасаўшы қарақалпақтар тилинде *желемик/желәмик* варианты айтылады. Биринши атамасы балықтың бас бөлегиниң мүшеси *желбизек* – ең тийкаргы номинативлик атамасы, ал айна-қапының ашық ўақтындағы усы аралықтағы *өлпең самал*, *леп*, *жел* атамасы – *желбизек* болса, балықтың курылысына байланыслы атамадан мәнилик жақтан аўысқан деп есаплаймыз.

Тапаиш/тафаиш/тийфаиш – балықтың қуйрық тәрәпи. Мысалы: *Балықтың тапаишы майлы, мазалы болып келеді* (Шымбай районы). Басқа аймақларда барлық балықлардың қуйрық тәрәпи бөлими *қуйрық қалаиш* деп аталады. Демек, бул атама арқалы айырым жағдайларда белгили түсиниктиң атамасы әдебий тилде жоқ болса, я бир неше сөз дизбеги арқалы аңлатылса, (мысалы: *балықтың қуйрық тәрәпи* түрінде) ал, сөйлесимлерде усы уғымлардың атамасы бир ғана лексема менен билдириледи.

Торсылдақ/торсулдақ – балықтың ишки бөлиминде болатуғын ишине хаўа толып туратуғын ақ жуқа қабық. Мойнақ сөйлесиминде *торсулдақ* – балықтың дем сақлаў мүшесине байланыслы айтылады: *Торсылдағы тесилсе, балық суўға батады*. Ал, Хожели, Шоманай районларында «*балықтың паңқылдағы/паңқылдаўығы*» деп айтылады.

Қабыршақ/теңге қабыршақ – балықтың сыртқы денесин қаппап туратуғын бөлими. Қабыршақлары домалақ, сыйпақ, жылтырақ, тенгеге ұксас болғанлықтан *теңге қабыршақ* деп те колланылады.

Демек, балықтың үлкен хәм кишилериниң түрлише атамаларда айтылыўы жасы, семизлиги, жылғаған түри ямаса шабақ формасы, сондай-ақ, аўланған жерине қарай хәр бирин айырымлап, бөлеклеп көрсетиўде хәм балық мүшелериниң түрлише атамалар менен аталыўы – балықшылық кәсиби лексикасында бул кәсип ийелериниң көп жыллық тәжирийбесин көрсетиў менен бирге халықтың хәр қандай уғымға атама беріўде бийтәкирар, бай сөз саппаў, атама қойыў шеберлигин көрсетеди.

Әдебиетлар

1. Баллиева Р. Традиционное природопользование Каракалпакии. -Нукус: «Каракалпакстан», 1996. – С. 69.
2. Олесова Н.Г. Рыболовская лексика в говорах камчадалов: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ярославль: 2006, – С. 22.
3. Бятикова О.Н. Лексика рыболовства в татарском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань: 2003. – С.22.
4. Сарыханов М. Рыболовная лексика в туркменском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ашхабад: 1991. – С. 23.
5. Айтязин К. Профессиональная лексика рыбного хозяйства Казахстана: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата: 1973. – С.25
6. Бегжанов Т. Балықшылық кәсібине байланысly лексикадан// ӨзССР ИА ҚҚФ Хабаршысы. – Нөкис, 1964. № 4 (18). – Б. 85-93 (1); Сөзлердің семантикалық топары (Қарақалпақ тили Мойнақ говорының материалы тийкарында)// Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971, 79-90-б.
7. Доспанов У. Вопросы диалектно-профессиональной лексики каракалпакского языка. //Вопросы каракалпакского языка. – Нукус: Каракалпакстан, 1983. – С. 175-186.
8. Саниязова Г., Султанов К. «Ақдәрйя романында балықшылық лексикасының қолланылыў өзгешеликлери. // «Илим ҳәм тәлим-тәрбияда алдыңғы тәжирийбелер»: Илимий-теориялық ҳәм әмелий конференция материаллары. – Нөкис: 2015, 301-303-б.
9. Жүнісов Н. Халық тилинің жергілікті ерекшеліктері. – Алматы: «Мектеп», 1981, 124-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қарақалпақ тили шимолй шевази балиқчилик лексикасининг ўрганилиши, шунингдек, туркий тилларда, жумладан, қарақалпақ тилида балиқчилик лексикасининг тадқиқи кенг ёритилган. Қарақалпақ тилидаги балиқчиликка (балиқ турларига) оид сўзлар уларнинг бошқа туркий тилларда қўлланилиши ва қарақалпақ тили шимолй шевазидаги қўлланилиш хуеусияти мисоллар орқали берилган.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена изучению лексики рыбоводства в северном диалекте каракалпакского языка, а также лексике рыбобоводства тюркских языков, в том числе числе каракалпакского языка. Употребление рыбобоводческих терминов (виды рыб) в северном диалекте каракалпакского языка описываются с помощью примеров, слова относящиеся видам рыб сопоставляются с другими тюркскими эквивалентами.

SUMMARY

The article deals with the study of fishing vocabulary of the northern dialect of the Karakalpak language, wore-over Turkic languages. The usage of fishing vocabulary (fish species) Karakalpak nor-thern dialect with some element of Turkic vocabulary are presented with examples.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ВАРИАНТЫ ТЮРКСКОЙ ЛЕКСИКИ (КАРАКАЛПАКИЗМОВ)

Г.Н.Каландарова – старший преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: лексика, туркийзмлар, ўзлашган, икки тиллилик, лексик гуруҳ, туркий лексема.

Ключевые слова: лексика, тюркизмы, заимствование, двуязычие, лексическая группа, тюркская лексема.

Key words: lexicon, Turkisms, borrowing, bilingualism, lexical group, Türkic lexeme.

Лексика тюркского языка в настоящее время остается основным слоем заимствования всей русской лексики. Заимствования тюркизмов происходило на протяжении всей истории развития Российского государства как устным путем, так и книжным. Не все заимствованные слова дошли до наших дней, многие из них устарели, а о многих даже ничего не известно.

Самым большим словарем тюркских заимствованных слов является словарь, автором которого является Е.Н.Шипова. В этом словаре содержатся около 2 000 слов. Тюркизмы в русском языке, конечно, на много больше. В основном они пришли от татар – представителей двух диалектов [4].

Ключевой пласт тюркизмов в русском языке охватывает период нашествия монголо-татар в XIII-XIV веках [2]. Но существует группа тюркизмов XII века – несколько слов, заслуживающих особого внимания. Это общие понятия бытового и культурного значения, некоторые из них отмечают как слова болгарского происхождения: богатырь, орда, шатер, лошадь, кумыс.

Последствием вторжения монголо-татар на Русь стало логичное ускорение роста тюркских заимствований в XIII-XIV столетиях. Новый массив слов тюркского происхождения охватил понятия: к тюркизмам эпохи Золотой Орды можно отнести следующие слова: арбуз, колчан, алмаз, серьги, стакан, сундук, ураган, туман, деньги, казак, ямщик, кинжал, отара, караул, сабля, барыш, казна, фата, сарафан, кафтан.

Все тюркизмы можно разделить на следующие лексические группы [3]:

1. Животные:

Ишак (ешек). Слово тюркского происхождения. В русском языке впервые появилось в XVI веке. Значение слова – осел. *Трудился в полях, как ишак.* (А.Давыдов, «Светлый день»). *Эти три вещи надо попробовать*

волю. Иначе превратишься в ишака (М.Каиров, «Черный чемадан»).

Лошадь (ат). Слово происходит из древнетюркских языков (перевод с чувашского слова *lasa*; в крымско-татарском – *alasa*). Значение слова – домашнее животное, ходящее в упряжи или под седлом. *Маркиз со злобой ударил лошадь по шее рукояткой хлыста и поскакал* (М.Арцыбашев, «Мститель»).

2. Растения:

Инжир (әнжир). Слово тюркского происхождения, дословно переводится как «винная ягода». Значение слова – дерево, из семейства тутовых и его плод. *Да-стархан был накрыт действительно ханский: фрукты и сладости, орехи и персидский инжир* (Т.Каипбергенов, «Дочь каракалпака»).

Кунжут (гүнжи). Слово «кунжут» происходит от персидского слова «конджет». Значение слова – однолетнее масленичное растение и его зерна.

– *Сливки у меня самые лучшие, жирные как масло кунжута* («Анекдоты Омирбека»).

3. Еда:

Плов (палау). Слово в русский язык вошло из тюркского языка, а в тюркский – из персидского. Значение слова – кушанье из мяса, риса, моркови и лука. *Когда чай был допит, хозяйка поставила перед ними подогретый плов без мяса.* (Т.Каипбергенов, «Последний бой»). *Рейнгард все чаще навязывался на шашлычный базар, где готовился, продавался также плов.* (С. Хожаниязов, «Трудная дорога»). *Хорошо, на «прыводы» свари плов* (А.Бекимбетов).

Кишмиш. Слово заимствовано из тюркского языка и буквально переводится «сдавленный виноград». В русском языке появилось уже в XVII веке. Значение слова – сушеный виноград. *И еще раз появился Сымарбай в юрте, чтобы спросить у шутника, что он больше любит в плове – кишмиш или урюк.* («Анекдоты